

جایگاه هنرمندان کتاب آرای ایرانی در کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای، با استناد به دفاتر اهل حرف عثمانی سده دهم

چکیده:

آغاز سده دهم مصادف است با ناآرامی‌های سیاسی ایران و متعاقب آن مهاجرت بسیاری از هنرمندان به شرق و غرب و از جمله دیار عثمانی. دفاتر اهل حرف یکی از اسناد معتبری است که اطلاعات قابل توجهی را از چگونگی فعالیت برخی از این هنرمندان مهاجر در کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای در اختیار می‌گذارد. ضرورت بازخوانی این اسناد با توجه به این نکته که مشاغل مختلف دربار استانبول در آغاز سده دهم با الگوبرداری از کارگاه‌های هنر ایران و با حضور بسیاری از هنرمندان ایرانی شکل گرفتند، افزون می‌گردد. فرضیات مقدماتی، احتمال حضور هنرمندان مهاجر ایرانی را در این اسناد و فعالیت چشمگیر آن‌ها را در کارگاه‌های دربار استانبول مطرح می‌سازد.

هدف از این پژوهش، شناسایی هنرمندان کتاب آرای مهاجر ایرانی و جایگاه‌هشان در کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای است. دستاوردهای کلی، مبین این نکات هستند که تا پیش از انتقال هنرمندان ایرانی به دربار عثمانی، فعالیت‌های هنری توپقاپی سرای بسیار محدود و کم رونق بوده، ولیکن با ورود هنرمندان ایرانی، کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای چه از نظر تنوع مشاغل و چه از نظر تعدد هنرمندان بالاخص در جماعت نقاشان رشد چشمگیری می‌یابد. از بررسی میزان مقرری اعضای نقاشخانه توپقاپی سرای، چنین برمی‌آید که میانگین مقرری جماعت نقاشان ایرانی بالاترین میزان را در طول سده دهم دارا بوده است. این جماعت از بزرگ‌ترین گروه‌های هنری فعال در دربار عثمانی محسوب می‌شده‌اند، ولیکن به تدریج از نیمه سده دهم دامنه فعالیت آن‌ها کاهش یافته و تا پایان سده از رونق می‌افتد.

اهداف مقاله:

۱. شناسایی هنرمندان کتاب آرای مهاجر ایرانی و جایگاه‌شان در کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای

سوالات مقاله:

۱. هنرمندان کتاب آرای مهاجر ایرانی به کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای چه کسانی هستند؟

واژگان کلیدی: دفاتر اهل حرف، کتاب‌آرایی عثمانی، نقاشخانه استانبول، هنرمندان ایرانی، نقاشی عثمانی.

✧ ✧ فرزانه فرخ‌فر
✧ ✧ ✧ محمد خزایی (نویسنده مسئول مکاتبات)
✧ ✧ ✧ ✧ غلامعلی حاتم

✧ تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۸/۱۴
✧ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۰/۱۰/۱۱

✧ ✧ دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس
ffarrokhfar@yahoo.com
✧ ✧ ✧ دانشیار گروه گرافیک، دانشکده هنر و معماری
دانشگاه تربیت مدرس
✧ ✧ ✧ ✧ استاد باستان‌شناسی، دانشگاه هنر تهران

✧ این مقاله از رساله دکتری پژوهش هنر با عنوان «تأثیر هنر ایران بر هنر عثمانی» در حوزه نگارگری قرون دهم و یازدهم با راهنمایی دکتر خزایی و مشاوره آقایان دکتر آژند و دکتر حاتم در دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس اقتباس شده است..

مقدمه

پس از جلوس سلطان بایزید دوم بر تخت سلطنت (۱۴۸۱/۸۸۷)، اولین کارگاه‌های هنری دربار استانبول تاسیس شدند. از آن پس سلاطین عثمانی با الگو قرار دادن همسایه شرقی خود «ایران» که پیشینه‌ای کهن و درخشان در فرهنگ و هنر منطقه داشت، بر رونق و اعتلای کارگاه‌های هنری دربار اهتمام ورزیدند و توجهی خاص به سنت مرسوم مکاتب هنری ایران مبذول داشتند.^۱ آغاز به کار کارگاه‌های هنری توپقاپی سرای و فعالیت گروه‌های مختلف هنری ثبت مشخصات و مقدار معاش جماعت هنرمند را در دفاتر اهل حرف در پی داشت که این روند تا چند سده پس از دوران مذکور نیز تداوم یافت.^۲

شرایط نامساعد ایران در اواخر سده پانزدهم- و اوائل شانزدهم/نهم و اوایل سده دهم سبب مهاجرت برخی از استادان علم و هنر به سرزمین‌های همسایه از جمله عثمانی شد. همچنین فتوحات سلاطین عثمانی در دوران حکومت سلطان سلیم اول (حک: ۹۲۶-۹۱۸/۱۵۲۰-۱۵۱۲) و سلطان سلیمان اول (حک: ۹۲۶-۹۷۲/۱۵۲۰-۱۵۶۶) به غنیمت گرفتن هنرمندان مختلف از سرتاسر ایران و از جمله تبریز (مرکز حکومت صفویان و پایتخت پیشین ترکمانان) شکل‌گیری کارگاه‌های هنری متنوع و برپایی صنایع جدیدی در توپقاپی سرای^۳ به گواهی دفاتر اهل حرف که اسناد معتبری را از وضعیت این صنایع و نیز هویت بسیاری از استادان فن، هنرمندان و شاگردان آن‌ها در اختیار می‌گذارند از دیگر عواقب فتوحات بوده است.

روش تحقیق در این پژوهش به روش توصیف و تحلیل داده‌هاست. بازخوانی دفاتر اهل حرف توپقاپی سرای سده دهم، بخش نخست فعالیت‌های این پژوهش را به خود اختصاص می‌دهد. این دفاتر طی اقامت چند ماهه نگارنده در استانبول و در بررسی‌های صورت گرفته روی اسناد مرکز آرشیو عثمانی- وابسته به نخست‌وزیری ترکیه^۴ به دست آمد. از همین رو بازخوانی دقیق و کامل دفاتر اهل حرف و اسناد دیگر برای درک هر چه بهتر الگوبرداری مشاغل دربار استانبول از هنر و هنرمندان ایرانی ضرورت می‌یابد.

این پژوهش به دلیل گستردگی صنایع و فنون موجود در دفاتر اهل حرف توپقاپی سرای، به معرفی استادان هنر کتاب‌آرایی دربار استانبول شامل بخش‌های کتابت، تجلید و نقاشی یعنی به فعال‌ترین و شاخص‌ترین بخش‌های آن سازمان بسنده می‌کند، لذا ضمن بازخوانی دفاتر اهل حرف، معرفی شخصیت‌های مزبور مد نظر بوده است.

هدف نهایی، شناخت جایگاه هنرمندان ایرانی در کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای است. بدین منظور میزان مقرری و مرتبه ایشان مورد بررسی قرار خواهد گرفت. مطالعات این بخش به دلیل محدودیت‌های ارائه پژوهش، اساساً بخش جماعت نقاشان را شامل می‌شود. نتایج حاصل از این بخش، جایگاه هنرمندان نقاش ایرانی را در نقاشخانه توپقاپی سرای سده پانزدهم- و اوائل شانزدهم/نهم و اوایل سده دهم در قیاس با دیگر اعضای جماعت، مشخص می‌سازد.

1. Atasoy, Nurhan & Filiz Çağman, Turkish Miniature Painting, Translated by Esin Atıl, Publications of the R.C.D. Cultural Institute, Istanbul, 1974, 19.
2. Atıl, Esin, The Age of Sultan Süleyman the Magnificent, National Gallery of Art, Washington & Harry N. Abrams, Inc., New York, 1987, 26.
3. Atasoy, Nurhan & Filiz Çağman, Turkish Miniature Painting, idib, 21.
4. Topkapı Sarayı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Istanbul.

دفاتر اهل حرف توپقایی سرای

دربار عثمانی در آغاز سده دهم گروه‌های مختلفی را برای انجام دادن خدمات گوناگون در توپقایی سرای گردآورده بود. همچون هر تشکیلات دیگر، دفاتر مخصوصی چگونگی معاش این جماعت را احصا می‌کرد، یکی از این طبقات طبقه اهل حرف بود. اهل حرف به طبقه‌ای از نخبگان اطلاق می‌شد که به صنایع و هنرهای دستی مشغول بودند.^۵

این دفاتر، اطلاعات قابل توجهی از هنرمندان را با رعایت تقدم و تأخر مرتب آنان در ذکر اسامی و میزان مقرری‌ای که برایشان معین شده به دست می‌دهد. در برخی از این اسناد حتی چگونگی حضور هنرمندان در دربار عثمانی و ملیت آن‌ها شرح داده شده است. به غیر از نخستین دفاتر اهل حرف، باقی موارد به خط سیاق عثمانی و با ارقام مخصوص به آن نوشته شده‌اند. خط سیاق یا سیاق نوعی از خط و روش نگارش است «که بدان اهل دفتر دیوان، اعداد و مقادیر و اوزان را نویسند».^۶ این شیوه نگارش در ایران پیشینه‌ای کهن داشت و عثمانیان نیز آن را به تقلید از سلجوقیان روم، اقتباس نمودند. تمامی اصطلاحات صناعی و مالی و هنری دربار استانبول از بدو تاسیس دولت عثمانی، با الگو قرار دادن حکومت‌های سلجوقی و ایلخانی که آن‌ها نیز وام‌دار فرهنگ ایرانی بودند، به زبان فارسی نوشته شده‌اند. فقط در یکی دو دفتر اسامی به شکل ترکی نوشته شده و طبق عادت قدیمی اصطلاحات فارسی عیناً کپی شده و به همان شکل مصطلح به کار رفته‌اند.^۷

بازخوانی دفاتر اهل حرف از نیمه سده دهم / شانزدهم به بعد به دلیل نگارش بسیار ریز و بدون نقطه و گاه کاملاً نامفهوم سیاق عثمانی، مشکل و شاید یکی از دلایل خوانده نشدن کامل که این دفاتر تا کنون تغییر حروف الفبای ترکی استانبولی را نیز می‌توان مزید بر علت دانست. با این حال برخی محققان ترک، تعدادی از این دفاتر را بازخوانی کرده‌اند. نخستین و تقریباً کامل‌ترین منبع منتشر شده، در سال ۱۹۵۳ / ۱۳۳۲ شمسی توسط رفیق مریچ به زبان ترکی به چاپ رسید.^۸ این منبع با وجود توجه و حساسیت خاص نویسنده در معرفی دفاتر اهل حرف، متأسفانه فقط شامل لیست هنرمندان نقاش است، مضاف بر این که به برخی از دفاتر اصلاً اشاره‌ای نشده و اطلاعات آن‌ها ناقص است. از این حیث این بازخوانی، حتی در بخش جماعت نقاشان، منبعی ناتمام محسوب می‌شود. کوشش بعدی، توسط اوزون چارشی‌لی محقق نامی ترک در دهه ۱۹۸۰ / ۱۳۵۰ شمسی انجام شد. متأسفانه در این پژوهش، صرفاً به معرفی و بازخوانی دفتر اهل حرف سال ۹۳۲ بسنده شده و باقی دفاتر که نگارشی بسیار ثقیل و دشوارتر دارند، ناخوانده باقی مانده‌اند.^۹ چارشی‌لی در تحقیقات خود این دفتر را قدیمی‌ترین دفتر اهل حرف معرفی کرده، ولیکن با تحقیقاتی که نگارنده در بین اسناد عثمانی موجود انجام داد، قدیمی‌ترین سند به دفتر اهل حرف سال ۱۵۱۳ / ۹۱۹ تعلق دارد. آخرین تحقیق در زمینه بازخوانی دفاتر اهل حرف، کتاب عصر شکوهمند سلطان سلیمان است که در بخشی از این کتاب صفحاتی از دفاتر اهل حرف ۱۵۲۶، ۱۵۴۵، ۱۵۵۸، ۱۵۳۲، ۹۵۲ و ۹۶۵ با اتکا بر اطلاعات دو منبع قبلی بازخوانی شده است،^{۱۰} این منبع از این روی که به هویت برخی هنرمندان با اتکا بر دیگر منابع مکتوب اشاراتی دارد، با اهمیت است؛ اما متأسفانه این بازخوانی نیز فقط به برخی دفاتر اهل حرف دوران سلطان سلیمان اختصاص دارد و در اطلاعات ارائه شده نیز برخی اسامی و جزییات مهم از قلم افتاده است. از این حیث این کتاب نیز، مرجع کاملی به شمار نمی‌رود.^{۱۱}

5. Atıl, Esin, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, idib, 26.

۶. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، به کوشش غلامرضا ستوده؛ ایرج مهرکی؛ اکرم سلطانی و جعفر شهیدی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۷۳۶.

7. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) defter, Belgeler* 11/15, 1986, 23-76

8. Meriç, Rıfıkı Melül, *Türk Nakış Sanatı Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1953.

9. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) defter*, idib, 23-76.

10. Atıl, Esin, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, idib.

۱۱. در طی جستجوهای کتابخانه‌ای و نیز مصاحباتی که با استادان هنر دانشگاه‌های ترکیه به عمل آمد، تنها این سه منبع یافت شدند که با موضوع مورد بحث در ارتباطند و به بازخوانی بخشی از دفاتر اهل حرف پرداخته‌اند.

در بسیاری از دفاتر اهل حرف، ثبت فنون و مشاغل مختلف با ترتیب مشخصی رعایت شده‌اند. رایج‌ترین این مشاغل که برخی از آن‌ها امروزه به کلی از یاد رفته‌اند، به ترتیب به کارگیری‌شان در دفاتر، عبارتند از: کاتبان، مجلدان، نقاشان، کلاه‌دوزان، زردوزان، زرگران، سیم‌کشان، غزازین (قزازان)،^{۱۲} حکاکین، زرنشانان، کوفتگران،^{۱۳} عنبرینه،^{۱۴} کنده‌کاران، سکه‌کنان، پوستین‌دوزان، شمشیرگران، سوهنگران، بوزدوغانیان^{۱۵}، کاردگران، کمانگران، نیام‌گران^{۱۶}، تیرگران، سپردوزان، سازتراشان، سازندگان، نجاران، خراطین، موزه‌دوزان^{۱۷}، عبا‌بافان، قالیچه‌بافان، کاشیگران، جامه‌شویان، کشتیگران، جراحان، خیمه‌دوزان، ساربانان، سرآجان، چاوشان^{۱۸} و... سرآغاز مشاغل در اغلب این دفاتر، جماعت کاتبان، مجلدان و نقاشان است و این نکته، جایگاه ویژه و قابل تحسین این حرف را در کارگاه‌های هنر تویق‌پای سرای به نمایش می‌گذارد.

علل حضور هنرمندان ایرانی در دربار عثمانی سده دهم

چند واقعه مهم سبب مهاجرت هنرمندان ایرانی به دربار عثمانی گردید. اواخر سده نهم در سال ۱۴۷۳ / ۸۷۸ نبردی در نزدیکی روستای بشکنت واقع در اوتلوق بلی،^{۱۹} بین سلطان بایزید دوم عثمانی و اوزون حسن آق قویونلو (۷۸-۱۴۵۷ / ۸۸۴-۸۶۳) در گرفت که منجر به شکست ترکمانان شد. لشکر عثمانی، دیاربکر^{۲۰} یکی از مراکز مهم ترکمانان آق قویونلو را تصرف کرد و این اتفاق زمینه مهاجرت برخی از هنرمندان را به دربار عثمانی فراهم نمود.^{۲۱}

انحطاط ترکمانان آق قویونلو در برابر سپاه صفوی به سال ۸۹۹ / ۴۹۴ عامل دیگری است که سبب روانه شدن برخی هنرمندان به کارگاه‌های هنری عثمانی شد. حمایت سلطان بایزید دوم از هنرمندان ایرانی و اعطای امتیازاتی به آن‌ها، در حالی که ایران دستخوش ناآرامی‌های سیاسی بود، در جذب ایشان به دربار استانبول بی‌تاثیر نبوده است.^{۲۲}

جنگ چالدران نیز به نوبه خود اسباب مهاجرت صنعتگران و هنرمندان ایرانی بسیاری را به دربار عثمانی فراهم آورد. این جنگ که در سال ۱۵۱۴ / ۹۲۰ میان لشکریان عثمانی و صفوی به وقوع پیوست در پی شکست لشکر شاه اسماعیل صفوی سلطان سلیم اول عثمانی برای مدتی کوتاه وارد تبریز پایتخت صفویان شد و هنگام بازگشت بسیاری از هنرمندان ایرانی را به استانبول منتقل کرد.^{۲۳}

سخت‌گیری‌ها و تعصبات شاه اسماعیل صفوی بر قبول مذهب تشیع از سوی مردم ایران در حالی که بیش از نیمی از ساکنان ایالات و به خصوص اهالی تبریز، پایتخت تازه تاسیس صفویان را مردمان سنی‌مذهب تشکیل می‌دادند. این عامل مهم دیگری بود که بر مهاجرت هنرمندان و پیشه‌وران اهل تسنن ایرانی به دربار عثمانی دامن زد.^{۲۴}

بازخوانی دفاتر اهل حرف سده دهم

از آنجایی که اسامی هنرمندان و میزان مقرری آن‌ها در چهار نوبت طی یک سال در دفاتر اهل حرف به ثبت می‌رسیده،^{۲۵} به نظر می‌رسد بخش عمده دفاتر سده دهم، از بین رفته باشند. در جست‌وجوهای به عمل آمده در مرکز آرشیو عثمانی-استانبول، دفاتر ۱۵۲۶، ۱۵۱۳، ۱۵۴۲، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۸۸ و ۱۵۹۱ / ۹۳۲، ۹۴۹، ۹۵۲، ۹۶۳، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۹۷ و ۱۰۰۰ به دست آمدند که از این میان تنها دفتر ۱۵۸۸ / ۹۹۷ کامل و شامل چهار بخش مذکور است.

۱۲. ابریشم کار، کسی که در پرورش کرم ابریشم آگاهی دارد (دهخدا، لغت‌نامه، پیشین، ج ۲، ص ۲۱۷۵).

۱۳. طلاکوب، مذهب (دهخدا، لغت‌نامه، پیشین، ج ۲، ص ۲۳۶۴).

۱۴. منسوب به عنبر، احتمالاً مرتبط تولید زیوری است که در میان عنبر کرده و در گردن می‌انداختند (دهخدا، لغت‌نامه، پیشین، ج ۲، ص ۲۰۲۲).

۱۵. احتمالاً حرفه‌ای مرتبط با تولید بوزه (نوعی شراب) است (دهخدا، لغت‌نامه، پیشین، ج ۱، ص ۴۷۶).

۱۶. سازنده هر آن چه که به کار غلاف شمشیر و کارد و خنجر مرتبط بوده باشد (دهخدا، لغت‌نامه، پیشین، ج ۲، ص ۳۰۷۹).

۱۷. چکمه‌دوز، کفش‌دوز (دهخدا، لغت‌نامه، پیشین، ج ۲، ص ۲۸۵۴).

۱۸. کسی که در دربار شاهان وظیفه‌دار امور تشریفاتی بوده است (دهخدا، لغت‌نامه، پیشین، ج ۱، ص ۹۲۱).

19. Otluk Beli.

20. Diyarbakır.

۲۱. مظاهری، مهرانگیز، روابط فرهنگی ایران و ترکیه از سده ۹ تا ۱۱ (۱۵ الی ۱۷)، سمپوزیوم روابط ترک-ایران از گذشته تا امروز ۲۶-۲۵ آذر ۱۳۸۱-قونیه، بنیاد عالی فرهنگ و زبان و تاریخ آتاتورک، نشریات بنیاد تاریخ ترک، شماره ۱۱، آنکارا، مظاهری، ۱۳۸۲، ص ۱۲۰.

22. Yoltar Yıldırım, Aysin, A 1498-99 Khusraw va Shirin: Turning the Pages of an Ottoman Illustrated Manuscript, Muqarnas XXII, 2005, 10 و Atıl, idib, 53.

۲۳. جکسون، پیترو و لورنس لاکهارت، تاریخ ایران کمبریج دوره صفوی، تیمور قادری، جلد ششم، انتشارات مهتاب، تهران ۱۳۸۷، صص ۵۵-۵۴.

۲۴. جکسون، پیترو و لورنس لاکهارت، تاریخ ایران کمبریج دوره صفوی، پیشین، صص ۱۴-۱۳.

25. Atıl, Esin, The Age of Sultan Süleyman the Magnificent, idib, 29.

بازخوانی دفاتر اهل حرف با توجه به مشکلاتی که در خواندن خط سیاق وجود دارد به خصوص در مواردی که سند دچار آسیب شده باشد، کار را بسیار سخت و گاه غیر قابل اجرا می‌نماید. در این بخش برای کاهش احتمال خطا در خواندن اسناد، از چند کارشناس خط سیاق در بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی و در بخش اسناد کتابخانه ملی ایران کمک گرفته شد. با وجود این در صحت برخی اسامی و ارقامی که عمدتاً واژگانی ناآشنا به زبان امروزی هستند و یا در سند مزبور آسیب دیده‌اند، باید به دیده تردید نگریست. این اسامی برای سهولت در شناسایی شان در این پژوهش، در داخل پراتر گنجانده شده‌اند. در این بخش، شیوه نگارش، نحوه دسته‌بندی و ترتیب ارائه اسامی دفاتر اهل حرف با هدف حفظ ارزش‌های سند و جلوگیری از هر گونه خطا و یا آسیب احتمالی، دقیقاً مشابه اصل و بدون تغییر در دیکته کلمات آورده شده‌اند. دیکته صحیح کلمات و یا واژگانی که در دست بودن آن‌ها بین دو یا چند واژه دیگر تردید وجود دارد نیز، درون پراتر قرار گرفته، لیکن اسامی جداول و نمودارها با دیکته صحیح آورده شده‌اند. اسامی ای که دو یا چند بار در یک گروه تکرار شده، با این احتمال که شاید هنرمندانی هم‌نام، هم‌زمان در یک جماعت مشغول به کار بوده‌اند، دقیقاً مشابه تعداد دفعات تکرار آن‌ها و در محل قرارگیری شان، در فهرست بازخوانی دفاتر آورده شده‌اند. در این پژوهش، هم‌چنین در بازخوانی دفاتری که از چند بخش تشکیل می‌شوند، تمامی بخش‌ها به عنوان یک واحد کلی در نظر گرفته شده و اسامی همه هنرمندان ارائه شده است. به طور مثال در دفتر ۹۹۷/۱۵۸۸ اسامی هنرمندان در چهار بخش: ۱- محرم و صفر، ۲- ربیع‌الاول و ربیع‌الآخر، ۳- رجب، شعبان و رمضان و ۴- شوال، ذیقعد و ذیحجه آمده که در بازخوانی سند، اسامی تمامی این بخش‌ها مد نظر قرار گرفته، لیکن برای جلوگیری از تکرار و با توجه به محدودیت فضای پژوهش، به هر بخش به طور مجزا اشاره نشده است. اسامی در همه بخش‌ها تکرار شده، لیکن نام هنرمندانی که تنها در یک یا چند بخش آمده نیز، در فهرست اسامی پژوهش، حاضر قید شده‌اند.

یادآور می‌شود که به دلیل فضای محدود این پژوهش، لیست اسامی گروه شاگردان و بازخوانی دفتر ۹۴۹/۱۵۴۲ با توجه به اهداف اصلی تحقیق، حذف شده‌اند.

دفتر اهل حرف ۹۱۹/۱۵۱۳

کاتبان: کاتبان خزانه: محمود چلبی افندی، مصلح الدین، محمد چلبی.
کاتبان دیوان: فرخ چلبی، مصطفی چلبی، سهی (سخی) بیگ، جعفر چلبی.

دفتر اهل حرف ۹۳۲/۱۵۲۶

کاتبان: قاسم کاتب، عبدالرحیم، عبدالواحد، سلطان علی.
مجلدان: علاءالدین قلله، محمدابن احمد، اسماعیل غلام‌فیروز بیگ، داوود چرکس، بالی ابن علی، حسین ابن احمد.
نقاشان: شاه قولی رسام، حسن بن محمد، ملک احمد تبریزی، حسن بن عبدالجلیل، حسین رومی، احمد رومی، طورمش بن خیرالدین، احمد غلام‌فیروز بیگ، اورنوس خویش یحیی، اویس بن احمد، بیرام بن درویش، ابراهیم بن احمد، محمد بن بیرام، علی برادرش (برادر محمد بن بیرام)، عبدالوهاب بن فضل‌اله، قاسم اصفهانی، حاجی بیگ تبریزی، خواجه بیگ تبریزی، سلطان علی بصره جی (باسمه چی)، محمد بن ملک احمد، علی برادرش (برادر محمد بن ملک احمد)، محمد بن عبدالرحمن، مصطفی بغداد، حسن بن خضر، مصطفی بن یوسف، حسین بن حسام رسام، محمد بن حسن، فرّوخ (فرخ) چرکس، ایاس ارنود.
نقاشان معجم: شاه محمد مصور، عبدالغنی مصور، درویش بیگ مصور، شیخخان نقاش، علاءالدین محمد نقاش، منصور بیگ نقاش، شیخ کمال نقاش، علی بیگ نقاش، اخی بیگ نقاش، عبدالخالق نقاش، میرزا بیگ نقاش، نظر نقاش، عبدالفتاح نقاش، میرآقا نقاش، شرف نقاش، علی قولی نقاش. (تصویر ۱) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۱۹^{۲۶} (تصویر ۲) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۳۲^{۲۷}

26. Ehl-I Hiref, Topkapi Saray, ibid.

27. Ehl-I Hiref, Topkapi Saray, ibid.

دفتر اهل حرف ۹۵۲/۱۵۴۵

کاتبان: مولانا قاضی محمود، قاسم ارنود، عبدالرحیم ابن عبدالله، حاجی محمد ابن ملک احمد، محرم جان ابن احمد، احمد قره حصار، درویش محمد سلانید، عبدالواحد تبریزی، مخفی گیلانی، محمد زرد، محمد ابن شکر اله، حسن ابراهیم پاشا، خرم صالح چلبی، فرهاد بوسنه، محمد نام دیگر لوایی (لوای)، یوسف تبریزی.

مجلدان: محمد ابن احمد، حسین برادرش (برادر محمد بن احمد)، حسن برادرش (برادر محمد بن احمد)، مصطفی برادرش (برادر محمد بن احمد)، احمد ابن کامل.

نقاشان: شاه قولی بغدادی سربلوک، حسن ابن محمد، طورمش ابن خیرالدین، احمد فیروزیبک، اویس ابن احمد، اورنوس خورشیحی، بیرام ابن درویش، ابراهیم ابن احمد، محمد سیاه، مصطفی بغدادی، علی برادر محمد، محمد ابن ملک احمد، علی برادرش (برادر محمد ابن ملک احمد)، محمد عبدالرحمن، حسن ابن خضر، مصطفی بن یوسف، خضر ابن علی، یوسف روم، احمد ابن قاسم، فرهاد بوسنه، علی چرکس، محمد ابن حسن، قاسم ارنود، یوسف چرکس.

نقاشان عجم: عبدالعالی تبریزی، سلطان علی بصماچی (باسمه چی)، عبدالحمید تبریزی، محمدشاه تبریزی، علی الدین تبریزی، علی بک (بیگ) تبریزی، عبدالفتاح تبریزی، عبدالخالق تبریزی، اخی بیک تبریزی، علی قولی تبریزی، امیر آغای تبریزی.

دفتر اهل حرف ۹۶۳/۱۵۵۶

کاتبان: مولانا عبدالله، مولانا قاسم ارنود، مولانا قاضی محمد، مولانا درویش محمد، مولانا عبدالواحد تبریزی.

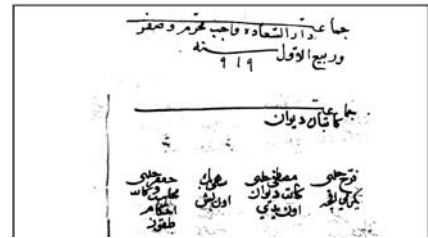
نقاشان: استادشاه قولی، محمد چلبی، طورمش خیرالدین، بیرام درویش، مصطفی؟؟؟، شاه محمد تبریزی، حاج محمد ملک احمد، حسن نقاش، عبدالمحمد تبریزی، عبدالغنی تبریزی، اخی بیک تبریزی. (تصویر ۳) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۵۲/۱۵۴۵ (تصویر ۴) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۳/۱۵۵۶

دفتر اهل حرف ۹۶۵/۱۵۵۸

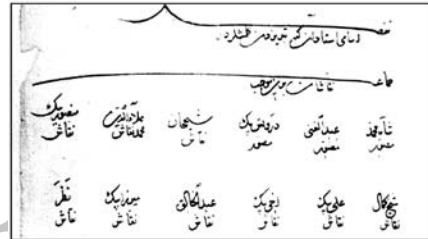
کاتبان: مولانا قاضی محمود سربلوک، قاسم ارنود، حاجی محمد ملک احمد، عبدالواحد تبریزی، مخفی گیلانی، محمد زرد، محمد شکر... حسین ابراهیم پاشا، یوسف هروی، محمد نام دیگر لواء (لوای)، درویش محمد مصطفی شیخزاده، احمد برادرش (برادر درویش)، حمزه برادرش (برادر درویش)، حسن احمد قره حصار.

مجلدان: محمد ابن احمد، حسین برادرش (برادر محمد)، حسن برادرش (برادر محمد)، مصطفی برادرش (برادر محمد)، احمد مجلد کاتبان دیوان، علی (نوبه)، عثمان بوسنه، خرم روم، حسن کامل، یوسف روم، سلیمان محمد.

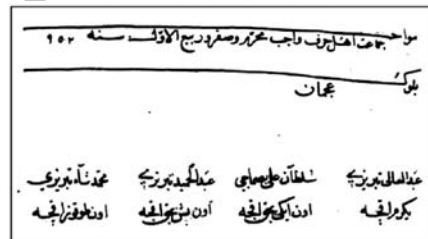
نقاشان: محمد شاه سربلوک، اویس احمد، بایرام درویش، مصطفی بغدادی، علی بایرام، محمد ابن ملک احمد (متوفی شد)، محمد عبدالرحمن، حسن خضر، مصطفی یوسف، جعفر علی، یوسف روم، احمد قاسم، فرهاد بوسنه، محمد حسن، قاسم ارنود، محمد عبدالاول، نبی چلبی، حسین بوسنه، پروانه بوسنه، حسن بوسنه، جعفر ماجار (مجار)، قاسم چرکس، حیدر ارنود، نبی (پیر) چلبی، پروانه نوروقوب (نوروکوب)، علی ماجار (مجار).

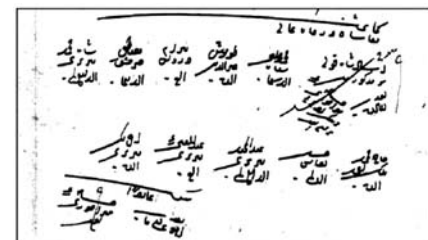
تصویر ۱- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۱۹/۱۵۱۳.

تصویر ۲- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۳۲/۱۵۲۶.

تصویر ۳- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۵۲/۱۵۴۵.

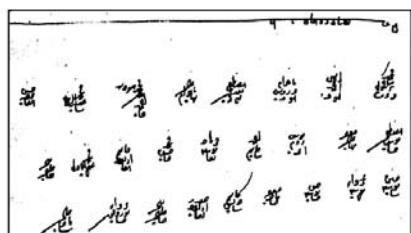

تصویر ۴- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۳/۱۵۵۶.

28. Ehl-I Hiref, Topkapı Saray, ibid.

29. Ehl-I Hiref, Topkapı Saray, ibid

دفتر اهل حرف ۹۶۶/۱۵۵۹

تصویر ۵- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۶/۱۵۵۹.

کاتبان: قاضی محمود، قاسم ارنود، حاجی محمد ملک احمد، عبدالواحد تبریزی، مخفی گیلانی، محمد صادق، محمد بن شکراله، حسین غلام ابراهیم پاشا، یوسف هیره‌وی (هروی)، محمد لواء (لوائی)، درویش محمد مصطفی شیخ‌زاده، احمد برادر درویش، حمزه برادر درویش، حسن غلام قره‌حصاری، محمود مآجار (مجار) شاگرد، علی بن حسام، حسین غلام درویش.

مجلدان: محمد بن احمد، حسین برادر محمد، حسن برادر محمد، مصطفی برادر محمد، احمد مجلد کاتبان دیوان، عثمان بوسنه، خرم روم، حسن بن طاش، یوسف روم، سلیمان بن محمد.

نقاشان روم: قره ممی نقاش باشی، اویس بن احمد، بایرام درویش، مصطفی بغداد، علی بن بایرام، محمد ابن عبدالرحمان، حسن بن خضر، مصطفی بن یوسف، جعفر بن علی شریف، یوسف روم، احمد بن قاسم، فرهاد بوسنه، محمد بن حسن، قاسم ارنود، محمد بن عبدالاول، نبی قره‌ممی، حسین بوسنه، پروانه بوسنه، مصطفی مذهب.

نقاشان عجم: عبدالعالی تبریزی، عبدالحمید تبریزی، شاه‌محمد تبریزی، آخی (اخی) بیگ تبریزی، علی قولی اعما، میرآغا تبریزی، پروانه ماجار (مجار)، قیطاس فرنگ شاگرد، درویش محمد (اصفهان‌ی) شاگرد. (تصویر ۵) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۵ (تصویر ۶) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۶.^{۳۱}

دفتر اهل حرف ۹۷۱/۱۵۶۵

مجلدان: محمد ابن احمد سربلوک، حسن برادرش (برادر محمد)، مصطفی برادرش (برادر محمد)، احمد مجلد، عثمان یوسف، خرم روم، حسن طاش، یوسف روم، سلیمان محمد.

مجلدان متوفی: داود چرکس، علی بالی، حسین احمد، علی بک (بیگ) تبریزی، نصح شاگرد، اسکندر شاگرد، حمزه شاگرد، حاجی مراد مهره زن.

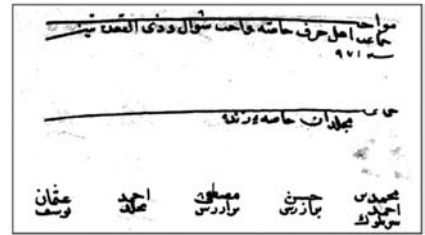
نقاشان: محمد ابن سنان سربلوک، اویس بن احمد، مصطفی بغداد، علی بن بایرام، حسن خضر، امیرجعفر بن علی، یوسف روم، احمد بن قاسم، فرهاد بوسنه، محمد حسن، قاسم ارنود، محمد ابن عبدالاول، نبی بالی، حسین بوسنه، پروانه بوسنه، جعفر نصح، مصطفی مذهب، عثمان، سنان چرکس، شاه محمد تبریزی، اخی بیگ تبریزی، علی قولی، امیر اغاء تبریزی، پروانه مجار، قیطاس فرنگ.

نقاشان متوفی: شاه قولی تبریزی، حسن محمد، طورمش خیرالدین، احمد غلام فیروزبیگ، اورنوس یحیی، بایرام درویش، ابراهیم محمد، محمد بایرام، علی برادرش (برادر محمد بایرام)، محمد حسن، حاجی بایرام، قاسم اصفهان‌ی، عبدالعالی تبریزی، حاجی بک (بیگ) تبریزی، سلطان علی، عبدالمحمد تبریزی، حاجی میر مصور، عبدالغنی، درویش بک (بیگ)، شیخ جان، علی الدین، منصور بک (بیگ)، علی بک (بیگ)، شیخ کمال، عبدالفتاح، میرزا بک (بیگ)، عبدالخالق، اخی بک (بیگ)، نظر بک (بیگ)، عبدالوهاب، علی برادرش (برادر عبدالوهاب)، ملک محمد ابن احمد، مصطفی بغداد، محمد عبدالرحمان، حسن خضر، مصطفی بوسنه، شاه حسین، جعفر علی، یوسف روس، یوسف چرکس، شرف بک (بیگ)، اسکندر سمندره، حسین قره‌ممی، علی چرکس، احمد قاسم، محمود روس،

30. Ehl-I Hiref, Topkapı Saray, ibid.

31. Ehl-I Hiref, Topkapı Saray, ibid.

عبدالغنی عبدالعالی، مراد بوسنه، سلیمان مجار، حسین بوسنه شاگرد، بیرام بوسنه شاگرد، سلیمان بوسنه شاگرد، حسین دیگر شاگرد، محمد حسن شاگرد، ریحان سیاه، مبارک سیاه.

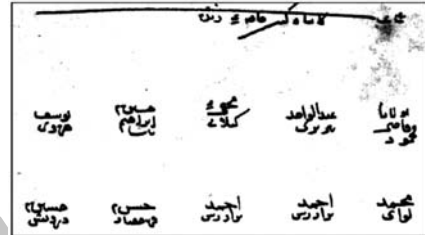

تصویر ۷- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۷۱/۱۵۶۵.

دفتر اهل حرف ۹۷۲/۱۵۶۶

کاتبان: مولانا قاضی محمود، عبدالواحد تبریزی، مخفیء گیلانی، حسین (غلام) ابراهیم پاشا، یوسف هروی، محمد لوای، احمد برادرش (برادر محمد)، حسن (غلام) قره حصار، حسین (غلام) درویش، محمود انکروس، علی حسام، مظفر شیروانی، محمد قاسم، احمد؟؟، احمد، مصطفی عبدالله، درویش محمد عوض، محمد مظفر.

کاتبان خاصه متوفی: قاسم ارنود، عبدالرحیم عبدالله، احمد قره حصار، حاجی محمد ملک احمد، محرم خان احمد، درویش محمد سلانیک، محمد زرد، محمد شکراله، یوسف (غلام) اسکندر چلبی، خرم حاج خلیل، سلطان علی تبریزی، محمود؟؟، فرهاد بوسنه، علی برادرش (برادر فرهاد)، ابراهیم فرهاد، ابراهیم بن (سفر)، محمد ماجر (مجار)، کاتب عبدالله. (تصویر ۷) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۷۱^{۳۲} (تصویر ۸) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۷۲^{۳۳}.

تصویر ۸- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۷۲/۱۵۶۶.

دفتر اهل حرف ۹۹۷/۱۵۸۸

کاتبان: احمد برادرش، علی حسام، مظفر شیروانی، مصطفی عبدالله، محمد مظفر، عبدالله (قریمی)، محمود (خداوردی)، احمد محمد، حیدر سنان، جعفر عبدالله، حسین بیرام، سید قاسم، محمد کاتب، محمد مصطفی، مصطفی محرم، علی لطفی، ابراهیم درویش، مصطفی سلیمان، عبدالرحمن بالی، اویس خسرو، مصطفی کاتب، (فرامرز) عبدالله، ابراهیم کاتب، یعقوب سلیمان، محمد حسام، محمد محمود، شعبان روم، محمود (مسیح)، احمد حسن، محمد (قدری)، علی کاتب، مصطفی شیخ، عبدی حسن، رستم عبدالله، مصطفی جعفر، محمود فرهاد، ابراهیم سلیمان، ابراهیم کیوان، محمد عبدالله، حسین (رخزاده)، احمد روم، مصطفی کاتب، مصطفی (مسیح)، فرهاد عبدالله، محمد الیاس، محمد علی، مظفر کاتب، مصطفی محمود، مصطفی کاتب، (ادریس) یوسف، حسین محمود، حسن محمود.

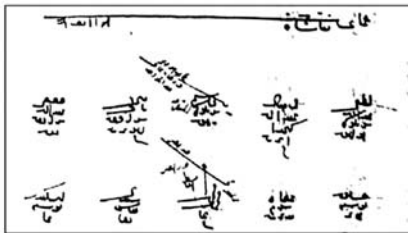
مجلدان: ابراهیم سربلوک، خرم روم، سلیمان محمد، محمد عبدالرحمن، مصطفی عبدالله، احمد مجلد، احمد مصطفی، محمد جعفر، (عبدی) شعبان، محمود محمد، اسماعیل عبدالله، حسن محمد، محمد بن محمد، (عبدی) روم، محمد (محمود)، علی یحیی، موسی مجلد، احمد حسن، مصطفی احمد، اسماعیل ابراهیم، قاسم مجلد.

نقاشان: لطفی عبدالله سربلوک، فرهاد عبدالله کدخدا، قاسم سربلوک، نبی بالی (سراول)، جعفر عبدالله (سراول)، حسین بوسنه، عثمان روم، محمد محمد، سیدی نقاش، اسکندر بوسنه، محمد احمد، یحیی عبدالله، علی نقاش، علی عبدالله، قیطاس فرنگ، محمود کورجی (گرجی)، محمد فرهاد، (خلیل) محمد، عزیز علی، محمد علی، علی احمد، قاسم (اخی)، داوود سفر، مصطفی اویس، سفر علی، موسی احمد، علی یحیی، منلا امین روم، محمد صالح، (عبدی) زرکوب، محمد نصح، حسین روم، ولیجان روم، محمد بورسوی، محمد مصطفی، حمزه عبدالله، احمد حسن، حسن عبدالله، ابراهیم چلبی، حسن ابراهیم، سنان حضیر، محمود حسین، محمد علی، یوسف حسین، عثمان عبدالله، کیوان عبدالله، بکیر جعفر، مراد عبدالله، شعبان عبدالله، ایاس عبدالله، بالی (قره باغی).

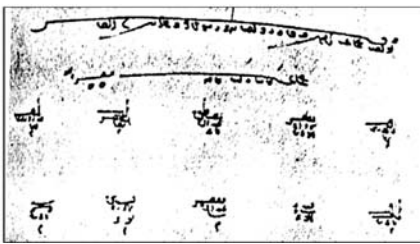
32. Ehl-I Hiref, Topkapi Saray, ibid.

33. Ehl-I Hiref, Topkapi Saray, ibid.

دفتر اهل حرف ۱۵۹۱/۱۰۰۰

تصویر ۹- بخشی از دفتر اهل حرف ۹۹۷/۱۵۸۸.

تصویر ۱۰- بخشی از دفتر اهل حرف ۱۰۰۰/۱۵۹۱.

کاتبان: احمد برادرش، مظفر شیروانی، مصطفی عبدالله، محمد مظفر، محمود (خداوردی)، احمد محمد، حیدر سنان، جعفر عبدالله، حسین بیرام، سید قاسم، محمد کاتب، محمد مصطفی، مصطفی محرم، ابراهیم درویش، مصطفی سلیمان، عبدالرحمن بالی، مصطفی کاتب، (فرامرز) عبدالله، ابراهیم کاتب، محمد حسام، محمد محمود، شعبان عبدالله (روم)، محمود (مسیح)، احمد حسن، محمد (قدری)، علی کاتب، عبدی حسن، رستم عبدالله، مصطفی جعفر، محمد (؟)، ابراهیم سلیمان، ابراهیم کیوان، محمد عبدالله، حسین (رخ زاده)، مصطفی کاتب، مصطفی کاتب (مسیح)، (ادریس) یوسف، حسن محمد، عبدالرحمن روم، محمود کاتب، محمد عباس، حسین عبدالله، مصطفی علی، مصطفی روم، احمد علی، ویس مصطفی، چلبی محمد، اسمعیل عبدالله، مصطفی حسین، احمد روم، علی شاگرد، محمد الیاس، محمد علی، مظفر کاتب، مصطفی محمود، رضوان عبدالله، علی حسام، مصطفی شیروانی. **مجلدان:** ابراهیم سربلوک، خرم روم، سلیمان محمد، مصطفی عبدالله، احمد مصطفی، محمد جعفر، (عبدی) شعبان، محمد محمود، اسمعیل عبدالله، حسن محمد، محمد (ایوب)، (عبدی) روم، محمد (؟) محمد، علی یحیی، موسی مجلد، احمد حسن، مصطفی احمد، اسمعیل ابراهیم، قاسم مجلد، اسمعیل (علی یا یحیی)، مصطفی محمد.

نقاشان: لطفی عبدالله سربلوک، فرهاد عبدالله کدخدا، جعفر عبدالله (سر اول)، یحیی عبدالله (سر اول)، عثمان روم، قیطاس فرنک، محمود کورجی (گر جی)، محمد فرهاد، عزیز علی، محمد علی، عثمان روم، سیدی نقاش، اسکندر بوسنه، علی عبدالله، حسن محمد، علی احمد، قاسم (اخچی)، داوود سفر، سفر علی، موسی احمد، علی یحیی، منلا امین روم، محمد نصح، حسین روم، ولیجان روم، محمد بورسوی، محمد مصطفی، حمزه عبدالله، احمد حسن، حسن عبدالله، ابراهیم چلبی، حسن ابراهیم، سنان حضیر، محمود حسین، محمد علی، یوسف حسین، عثمان عبدالله، کیوان عبدالله، بکیر جعفر، مراد عبدالله، شعبان عبدالله، ایاس عبدالله، بالی (قره باغی)، احمد عبدالله، احمد محمود، احمد علی. (تصویر ۹) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۹۷^{۳۴} (تصویر ۱۰) بخشی از دفتر اهل حرف ۱۰۰۰^{۳۵}

در بررسی دفاتر اهل حرف، اختلاف فاحشی بین تنوع مشاغل و نیز تعدد هنرمندان در بین دفاتر اهل حرف ۱۵۱۳ / ۹۱۹ و ۱۵۲۶ / ۹۳۲ وجود دارد. دفتر اهل حرف ۹۱۹ یک سال پیش از واقعه چالدران تنظیم شده و از اطلاعات آن هویداست که در آن زمان کارگاه‌های هنر دربار استانبول رونق چندانی نداشته‌اند. در تقابل با دفتر ۹۱۹، تنوع و گسترده‌گی مشاغل هنر و صنعت و نیز شمار چشمگیر هنرمندان به خصوص هنرمندان تبریزی در دفتر ۹۳۲ محیطی فعال و پررونق را برای کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای به نمایش می‌گذارد. با بررسی اطلاعات و شناسایی هنرمندان ایرانی بی‌شماری که نامشان در دفتر اهل حرف ۹۳۲ به ثبت رسیده است، این حقیقت اثبات می‌گردد که واقعه چالدران و انتقال هنرمندان ایرانی به دربار عثمانی عامل مهمی در توسعه و رونق کارگاه‌های هنر استانبول بوده است.

هنرمندان ایرانی دفاتر اهل حرف توپقاپی سرای سده دهم

در برخی از دفاتر اهل حرف، جماعت هنرمندان ایرانی (عجم) به صورت مجزا شرح داده شده‌اند. هنرمندان عجم در دفتر اهل حرف ۱۵۲۶ / ۹۳۲ عبارتند از: شاه محمد مصور، عبدالغنی مصور، درویش بیک، شیخ خان، علاءالدین محمد، منصور بیک، شیخ کمال، علی بیک، اخچی بیک، عبدالحق، میرزاییک، نظر، عبدالفتاح، میر آقا، شرف و علی قولی.

34. Ehl-I Hiref, Topkapi Saray, ibid.

35. Ehl-I Hiref, Topkapi Saray, ibid

هنرمندان عجم در دفتر اهل حرف ۹۵۲/۱۵۴۵ عبارتند از: عبدالعالی تبریزی، سلطان علی باسمةچی، عبدالحمید تبریزی، محمدشاه تبریزی، علی‌الدین تبریزی، علی‌بیک تبریزی، عبدالفتاح تبریزی، عبدالخالق تبریزی، اخی‌بیک تبریزی، علی‌قولی تبریزی و امیر آغای تبریزی. هنرمندان عجم در دفتر اهل حرف ۹۶۵/۱۵۵۸ عبارتند از: عبدالعالی تبریزی، عبدالحمید تبریزی، شاه‌محمد تبریزی، اخی‌بیک تبریزی، علی‌قولی، میر آغا تبریزی، پروانه مجار، قیاس فرنگ و درویش محمد.

هر چند تعداد این هنرمندان چشمگیر است و عمده آنها با توجه به مرتبه بالایی که در دفاتر اهل حرف برایشان ثبت شده، از هنرمندان شاخص دربار محسوب می‌شوند، ولیکن حضور هنرمندان ایرانی در کارگاه‌های توپقاپی سرای چیزی فراتر از آن است که در این فهرست آمده است. این اسامی تنها شامل بخش مختصری از نگارگران ایرانی دربار می‌شود و حال آنکه در بخش‌های کتابت و تجلید اهل حرف و به خصوص در فهرست جماعت هنرمندان رومی (ترک) نیز شاهد حضور هنرمندان ایرانی هستیم که نام آنها در فهرست هنرمندان ایرانی نیامده است. اسامی همچون: خواجه بیک تبریزی، حاجی بیک تبریزی، یوسف تبریزی، مولانا عبدالواحد تبریزی، عبدالمحمد تبریزی، عبدالغنی تبریزی، یوسف هروی، شاه‌قولی تبریزی، مخفی‌گیلانی و مظفر شیروانی اسامی هستند که با القابی ایرانی همراهند و حال آنکه قطعا هنرمندان ایرانی دیگری نیز در دربار استانبول وجود داشته‌اند که فاقد القاب و پسوندهای ایرانی بوده و اکنون شناسایی آنها ممکن نیست. به عنوان مثال هنرمند ایرانی مشهوری همچون پیر احمد ابن اسکندر که نام وی در چند سند عثمانی از جمله به عنوان عضو جماعت کاتبان خزانه امیر در یک سند بدون تاریخ که احتمالا به سال‌های ۱۵۴۲-۱۵۳۷/۹۴۹-۹۴۳ مرتبط است^{۳۶} و یا در صفحه کولوفون نسخه خمسه امیر علی شیر نوایی به سال ۹۳۷^{۳۷} آمده، در لیست هنرمندان دفاتر اهل حرف توپقاپی سرای معرفی نشده است.^{۳۸} از جمله محمد شریف مسئول کتابت اشعار سلاطین عثمانی، هنرمندی تبریزی که به دربار استانبول راه یافت و در کارگاه‌های هنر توپقاپی سرای صاحب نام گردید.^{۳۹} درویش محمد ابن عبدالله نیز از جمله چهره‌های ایرانی است که در اوایل سده دهم در توپقاپی سرای فعالیت داشت. وی که هنرمندی چندجانبه در زمینه کتابت، تذهیب و تصویرگری بوده، احتمالا پس از سقوط تبریز توسط شاه اسماعیل اول صفوی، به دیار عثمانی عزیمت کرده است.^{۴۰} نام این هنرمند نیز در دفاتر اهل حرف به چشم نمی‌خورد. در بررسی دفاتر اهل حرف هویت برخی از هنرمندان ایرانی غیر مستقیم آشکار می‌گردد. به طور مثال نام ملک احمد تبریزی و هویت ایرانی وی در دفتر اهل حرف سال ۱۵۲۶/۹۳۲ ثبت شده، ولیکن هویت دو هنرمند فعال دربار عثمانی به نام‌های محمد ابن ملک احمد و علی ابن ملک احمد که احتمالا فرزندان ملک احمد تبریزی هستند، در دفاتر اهل حرف نامشخص است. همچنین نام محمد ابن مظفر که همپای نام مظفر شیروانی در جماعت کاتبان دربار در چند دفتر اهل حرف نیمه دوم سده دهم به چشم می‌خورد، این احتمال را ممکن می‌سازد که وی فرزند مظفر شیروانی باشد.

هویت برخی از هنرمندان ایرانی دفاتر اهل حرف با استناد به برخی منابع دیگر قابل تشخیص است. یکی از استادان ایرانی پرکار دهه‌های پایانی سده ۱۰، استاد ولی‌جان (ولیعجان) است که در دفاتر اهل حرف ۱۵۸۸ و ۹۹۷/۱۵۹۱ و ۱۰۰۰ نام وی با پسوند رومی آمده که این

36. Topkapi Palace Archive ,D.7843.

37. Topkapi Palace Museum ,H.802.

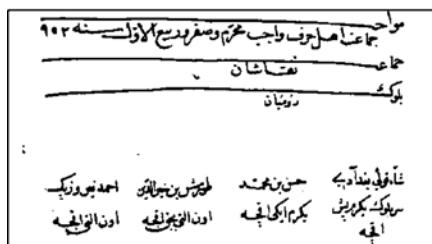
38. Yoltar Yıldırım, Aysin, *An Accomplished Artist of the Book at the Ottoman Court: 1515-1530*, in M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı/ 65th Birthday Festschrift, ed. Irvin C. Schick, Sabancı University, Istanbul, pp: 603-616, 2000,605.

39. Atıl, Esin, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, idib, 35.

40. Yoltar Yıldırım, Aysin, *Following the Path of a Nakkash from the Akkoyunlu to the Ottoman Court*, Artibus Asiae, no. 67, 2007, 172.

تصویر ۱۱- بخشی از دفتر اهل حرف ۱۵۳۶/۹۳۲.

تصویر ۱۲- بخشی از دفتر اهل حرف ۱۵۴۵/۹۵۲.

امر شناسایی وی را بدون استناد به منبعی معتبر، غیرممکن می‌سازد. در مناقب هنروران و در تذکره میرزا حبیب اصفهانی، ولی‌جان، تصویرگری ایرانی معرفی شده که در نزد سیاوش بیگ (سیاوش گرجی) شاگردی کرده و سپس به استانبول مهاجرت می‌کند.^{۴۱} وجود مواردی از این قبیل، این حقیقت را آشکار می‌سازد که قطعا هنرمندان ایرانی دیگری نیز در لیست دفاتر اهل حرف وجود دارند که متأسفانه هویت آن‌ها در دفاتر ثبت نشده و شناسایی آن‌ها جز با استناد به مدارک و اسنادی معتبر غیرممکن است.

دفتر اهل حرف ۱۵۲۶/۹۳۲ اطلاعات مهمی را در خصوص چگونگی الحاق برخی از هنرمندان ایرانی به دربار استانبول ارائه می‌دهد. این هنرمندان عبارتند از حسین رومی:^{۴۲} از تبریز تبعید گردید و در آماسیه به خدمت شاه درآمد؛ در استانبول مزد وی به خزانه خاصه واگذار شد و نام وی به دفتر مذکور در ماه ربیع‌الآخر ۹۲۱ طبق دستور الحاق شد. احمد رومی: از تبریز تبعید گردید و در آماسیه به خدمت شاه درآمد؛ در استانبول مزد وی به خزانه خاصه واگذار شد و نام وی به دفتر مذکور در ماه ربیع‌الآخر ۹۲۱ طبق دستور الحاق شد. قاسم اصفهانی: از تبریز تبعید شده و به خدمت سلطان سلیم در آماسیه درآمد و اسم وی در ربیع‌الآخر سال ۹۲۹، در دفتر مذکور ثبت گردید. حاجی بیگ تبریزی: از تبریز تبعید شد و به خدمت سلطان سلیم در آماسیه درآمد و اسم وی در ربیع‌الآخر سال ۹۲۹، در دفتر مذکور بعد از حواله اجرت روزانه وی به خزانه خاصه استانبول ثبت گردید. سلطان علی باسماچی: از تبریز تبعید شده و به خدمت سلطان سلیم در آماسیه درآمد و اسم وی در ربیع‌الآخر سال ۹۲۹، در دفتر مذکور ثبت گردید. حسین ابن حسام: پدرش از هنرمندان به نام ایرانی بود. در ۱۴ جمادی‌الآخر سال ۹۳۰ به موجب فرمان تا هنگام وفات اسمش در دفتر ثبت گردیده بود. حسین بن عبدالجلیل: که پدرش از استادان ایرانی بود و نام وی در زمان حکمرانی سلطان بایزید دوم ثبت گردید. حسن بن محمد: ملقب به حسن چلبی بزرگ، پدرش نیز هنرمندی ایرانی بود و نام وی در زمان حکمرانی سلطان بایزید دوم ثبت گردید. شاه قولی: از تبریز تبعید گردید و در آماسیه به خدمت سلطان سلیم درآمد؛ اسم وی به تاریخ محرم ۹۲۷ طبق دستور، الحاق گردید (تصویر شماره ۱۲).^{۴۳} اگرچه بر اساس دفاتر اهل حرف ۱۵۴۵/۹۵۲، شاه قولی از شهر بغداد بوده (تصویر شماره ۱۲)، ولیکن در دربار تبریز تعلیم دیده و مصطفی عالی وی را شاگرد نقاش معروف ایرانی آقا میرک معرفی کرده است.^{۴۴} (تصویر ۱۱) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۳۲^{۴۵} (تصویر ۱۲) بخشی از دفتر اهل حرف ۹۵۲^{۴۶}

۴۱. عالی افندی، مصطفی، مناقب هنروران، توفیق ه. سبحانی، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۰۶، و اصفهانی، میرزا حبیب، تذکره خط و خطاطان شامل خطاطان، نقاشان، مذهبیان و قاطعان و جلدسازان ایرانی و عثمانی، بانضمام کلام الملوک، رحیم چاوش اکبری، انتشارات کتابخانه مستوفی، تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۸۷.

۴۲. به نظر می‌رسد لقب رومی حتی برای هنرمندان ایرانی نیز به کار می‌رفته است.

۴۳. اسین اتیل بیان می‌دارد که این هنرمندان به دربار یعقوب بیگ آق‌قویونلو تعلق داشتند و همزمان با به قدرت رسیدن شاه اسماعیل صفوی در ایران، (شاید به دلایل مذهبی) از تبریز به آماسیه تبعید می‌گردند و چند سال بعد در بی‌واحه چالدران به سلطان سلیم اول پیوسته و به استانبول منتقل می‌شوند.

Atıl, Esin, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, ibid, 102.

۴۴. عالی افندی، مناقب هنروران، پیشین، ص ۱۰۵.

45. Ehl-I Hiref, Topkapı Sarayı, ibid.

46. Ehl-I Hiref, Topkapı Sarayı, ibid

تقریباً همه هنرمندان ایرانی، با سمت استاد کار در کارگاه‌های هنر توپقایی سرای مشغول به کار بوده‌اند. این نکته با توجه به اولویت‌بندی اسامی هنرمندان ایرانی در لیست هنرمندان مختلف دفاتر اهل حرف، نشانگر جایگاه و مرتبت خاص ایشان در بین دیگر بزرگان هنر بوده است. از این میان تنها دو هنرمند به نام‌های قیطاس فرنگ و درویش محمد در دفتر ۹۶۵/۱۵۵۸ در سمت شاگرد قرار دارند که شاگرد نخست، هویتی غیر ایرانی داشته و به نظر می‌رسد هنرآموخته ایران بوده باشد. وی در دفتر ۹۷۱/۱۵۶۵ مجدداً به عنوان یکی از استادان جماعت نقاشان ایرانی معرفی می‌شوند.

جایگاه نقاشان ایرانی در جماعت نقاشخانه توپقایی سرای، سده دهم

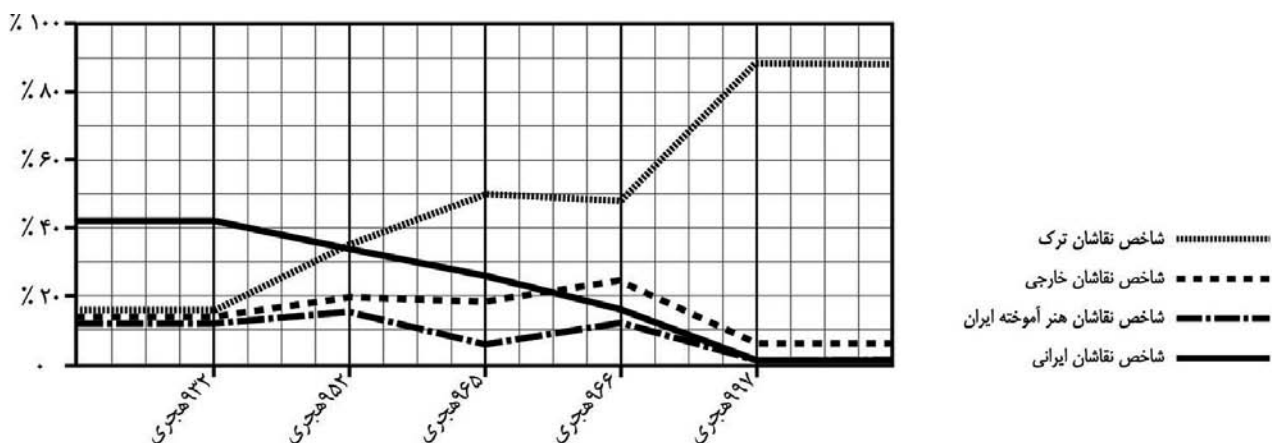
میزان مقرر هنرمندان نقاشخانه با تاکید بر نقاشان ایرانی از دفاتر اهل حرف سده دهم استخراج شده است. از این بین، دفاتر ۱۵۱۳، ۱۵۴۲، ۱۵۵۶ و ۱۵۶۶/۹۱۹، ۹۴۹، ۹۶۳، ۹۶۵ و ۹۷۲ فاقد این اطلاعات هستند. لذا بررسی‌ها و تحلیل‌های این بخش از بازخوانی اطلاعات دفاتر ۱۵۲۶، ۱۵۴۵، ۱۵۵۹، ۱۵۶۵، ۱۵۸۸ و ۱۵۹۱/۹۳۲، ۹۵۲، ۹۶۶، ۹۷۱، ۹۹۷ و ۱۰۰۰ صورت گرفت. دفاتر ۱۵۸۸ و ۱۵۹۱/۹۹۷ و ۱۰۰۰ با ارقام سیاق پیچیده و بسیار ریز و ناخوانای عثمانی نگارش شده است که استخراج این اطلاعات از اسنادی آسیب دیده، حتی برای کارشناسان زبده خط سیاق نیز مشکل بود. هر چند در خواندن ارقام مزبور نهایت کوشش به عمل آمد تا بازخوانی اسناد نزدیک به واقع و حقیقی باشند، لیکن نگارنده اذعان می‌دارد که این احتمال نیز وجود دارد که در پاره‌ای موارد تفاوت‌هایی با اصل وجود داشته باشد. با استناد به اطلاعات خوانای دفاتر پیشین و مقایسه با میزان مقرر دیگر هنرمندان، به نظر می‌رسد، تفاوت‌های احتمالی، در نتایج به دست آمده از جداول، نمودارها و تحلیل‌های پژوهش تاثیر فاحشی نخواهند داشت.

در جدول شماره ۲ اسامی کلیه اعضای فعال نقاشخانه توپقایی سرای سده دهم در چهار گروه کلی: ۱- نقاشان ایرانی (افرادی که بر اساس اطلاعات موجود، هویت ایرانی داشته‌اند)، ۲- نقاشان هنرآموخته ایرانی (افرادی که هویت ایرانی نداشته اما تحت تعالیم هنر ایرانی رشد یافته‌اند، همچون فرزندان استادان ایرانی که در دیار عثمانی متولد شده و یا برخی اتباع بیگانه که تحت تعلیم هنر ایران بودند)، ۳- نقاشان ترک (بومی) و ۴- نقاشان خارجی (اسراء، بردگان و هنرمندان مهاجر اروپای شرقی) تفکیک شده است. با توجه به نتایج جدول شماره ۱، که عموماً هنرمندان ایرانی در گروه استادکاران قرار می‌گیرند، به ارائه اسامی استادکاران بسنده شده است. این نمودار میزان مقرر هر هنرمند را نیز در اختیار می‌گذارد.

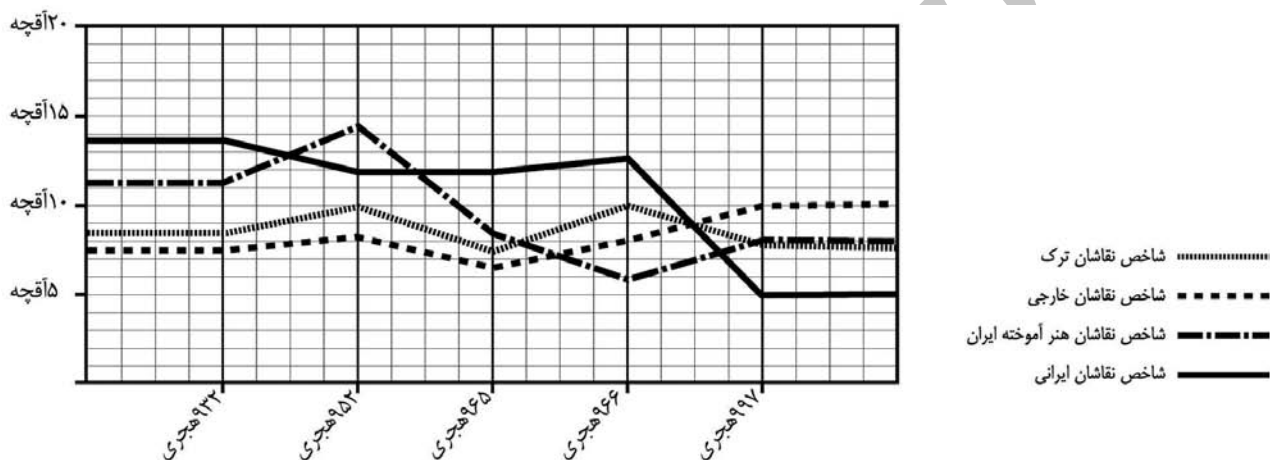
نام ولیجان روم در دفتر اهل حرف ۹۹۷/۱۵۸۸ دو بار تکرار شده، که نگارنده برای جلوگیری از خطای احتمالی در قسمت سنجش جداول و نمودارها، یکی از این اسامی را در لیست هنرمندان ترک قرار داده است.

ملیت نقاشان خارجی با توجه به پسوند اسامی ایشان عبارتند از:

ارنود (Arnavud) = آلبانیایی، بغداد (Bughdan) = مولداویایی، بوسنه (Bosna) = بوسنیایی، چرکس (Cherkes) = چرکستانی، گرجی (Georgia) = گرجستانی، مجار (Majar) = مجارستانی.

نمودار ۱- نمایش تعداد اعضا در چهار گروه هنرمندان نقاشخانه توپقایی سرای، سده شانزدهم/دهم.

نمودار ۲- نمایش میزان مقرر اعضا در چهار گروه هنرمندان نقاشخانه توپقایی سرای، سده شانزدهم/دهم.

هنرآمخته هنر ایرانی، ۳- نقاشان ترک و ۴- نقاشان خارجی در دفاتر ۹۳۲، ۹۵۲، ۹۶۵ و ۹۹۷ به نمایش درآمده است. همانند نمودار پیشین، جایگاه نقاشان ایرانی در نیمه نخست سده دهم چشمگیر است. در این دوره، نقاشان ایرانی و همچنین نقاشان هنرآمخته ایران، بالاترین میزان مقرر را دارا می‌باشند. در نیمه دوم سده شرایط دگرگون می‌شود و میزان مقرر هنرمندان مزبور کاهش می‌یابد. نکته حائز اهمیت اینکه نقاشان ترک در دهه‌های پایانی سده دهم که سال‌های طلایی و اوج فعالیت آن‌ها در نقاشخانه دربار محسوب می‌شود، هیچ‌گاه میانگین مقرریشان همپای هنرمندان ایرانی در نیمه نخست سده قرار نگرفت و از این حیث اختلاف فاحشی بین شاخص‌ها مشاهده می‌شود. نمودار ۲) نمایش میزان مقرر اعضا در چهار گروه هنرمندان نقاشخانه توپقایی سرای، سده دهم^{۵۱} سیمای کلی جداول ۱ و ۲ و نمودارهای ۱ و ۲، بیانگر جریان و تحول بزرگی است که در نیمه دوم سده دهم در کشور عثمانی رخ داده و بازتاب آن بر این سنجش‌ها سایه افکنده است. میزان حضور هنرمندان ایرانی و حتی هنرمندان خارجی از دفتر ۹۷۱/۱۵۶۵ به بعد به شدت کاهش می‌یابد، تا بدان حد که در پایان سده دهم کمتر نامی از این هنرمندان به چشم می‌خورد. شکل‌گیری این جریان با آغاز صدارت رستم پاشا دومین وزیر اعظم مقتدر سلطان سلیمان عثمانی در دو دهه پایانی دوران حکمرانی وی (از ۹۵۱/۱۵۴۴ تا ۹۶۰/۱۵۵۳ و از ۹۶۲/۱۵۵۵ تا ۹۶۷/۱۵۶۱) مقارن است. شعار ملی‌گرایی رستم پاشا که تلاش می‌کرد کشور را در هر زمینه‌ای به استقلال و خودکفایی برساند، عامل اصلی کاهش مهاجرت هنرمندان ایرانی به دربار عثمانی و فعالیت آن‌ها در آن سازمان است^{۵۲}. همچنین اختلافات شدید عقیدتی میان دو دولت شیعی مذهب صفوی و سنی مذهب عثمانی در این دوران را نباید از یاد برد که آن نیز مزیدی است بر علت.

۵۱. ماخذ: نگارندگان

52. Necipoğlu, Gülru, *A Kanun for the State, A Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture*; in Soliman le Magnifique et son Temps, ed. G. Veinstein, Paris, 1992, pp:195-216.

با توجه به مکتب نوپای نگارگری عثمانی که در این زمان مسیر رشد و اعتلای خود را بر پایه دستاوردهای مکاتب نگارگری ایران می‌پیمود و محققا نیازمند راهنمایی استادان ایرانی بوده است، این احتمال وجود دارد که هنرمندان ایرانی هر چند به تعدادی اندک اما همچنان در کارگاه‌های هنر دربار عثمانی مشغول به کار بوده باشند. ولیکن جریان ملی‌گرایی موجود، مانع از مشخص شدن هویت و اسامی ایرانی این افراد شده است. این فرضیه زمانی که حضور چشمگیر و فعال نقاشان ایرانی به ناگاه از دفتر اهل حرف ۱۵۶۶/۹۷۲ به بعد کاملاً قطع می‌شود، و یا آن هنگام که نام هنرمندانی همچون ولیجان با پسوند رومی اما در منابعی دیگر با هویت کاملاً ایرانی معرفی می‌گردد، شک و تردید را بر چگونگی ثبت اسامی هنرمندان در این دفاتر برمی‌انگیزد.

این طور به نظر می‌رسد که با تقلیل اعضای جماعت هنرمندان ایرانی در کارگاه‌های هنر تویقایی سرای، تاثیرات هنر کتاب آرایبی ایران نیز کاهش می‌یابد.^{۵۳} ولیکن حضور هنرمندان ترک که زیر نظر صاحب‌نظران هنر ایرانی شاگردی کرده و هنر آموخته بودند، تاثیرپذیری از دستاوردهای هنری ایران را تا مدت‌ها پس از انحلال جماعت هنرمندان عجم تا دوام بخشید. در بین هنرمندان ترک شاخص‌ترین آن‌ها محمد سیاه مشهور به قره‌ممی^{۵۴} است که نام وی در دفاتر اهل حرف ۹۶۵، ۱۵۵۶ و ۱۵۵۸/۹۵۲، ۹۶۳ و ۱۵۴۵ ثبت شده است. در مناقب هنروران او «شاگرد گرامی شاه قولی نقاش و استاد محترم نقاشخانه سلطان سلیمان» معرفی شده است.^{۵۵} تاثیراتی که قره‌ممی از استاد عالیقدرش در توسعه سبک تزیینی ساز^{۵۶} و گل عثمانی (سبک‌هایی که بر پایه تعالیم هنری مکتب هرات در نیمه دوم سده دهم شکل گرفتند^{۵۷})، به کار بست، تا اواسط سده یازدهم تا اوایل سده دهم ایرانی و بالاخص مکتب هرات در آثار مصور آن روزگار به وضوح نمایان است. بدین منوال با کاهش جذب استادان ایرانی در کارگاه‌های هنر دربار عثمانی در اواخر سده دهم، تاثیرات هنر کتاب‌آرایبی ایران کاهش یافت. لیکن حضور دستاوردهای هنر ایرانی با رونق سبک تزیینی عثمانی و نیز فعالیت برخی از شاخص‌ترین هنرمندان ترک که هنر آموخته استادان مهاجر ایرانی در استانبول بودند، تا دهه‌های نخستین سده هفدهم/ یازدهم ادامه یافت.

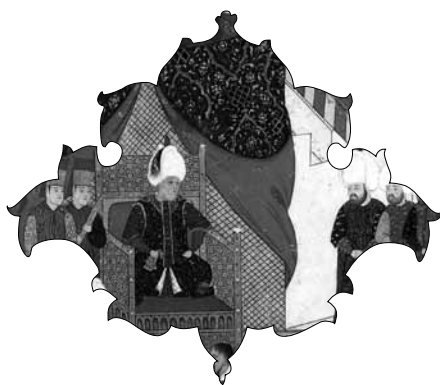
۵۳. برای اطلاعات بیشتر در خصوص تاثیر هنرمندان ایران در مکتب استانبول رجوع شود به: آژند، یعقوب، تاثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکل‌گیری و گسترش مکتب استانبول، مجله پردیس هنرهای زیبا؛ دانشگاه تهران، شماره ۴۱، بهار ۱۳۸۹، ص ۳۷.

۵۴. قره‌ممی با اسامی مختلفی همچون محمد سیاه، محمد قراممی و قره‌ممی مذهب شناخته می‌شود (نگارندگان).

۵۵. عالی افندی، مصطفی، مناقب هنروران، پیشین، ص ۱۰۷.

56. Saz.

57. Uluç , Lale, *The Common Timurid Heritage of the Three Capital of Islamic Arts, in Istanbul, Isfahan, Delhi*; 3 Capitals of Islamic Art , Masterpieces Museum, 2008,48. و Atil, Esin, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, ibid, 47 & 103.

نتیجه‌گیری

بازخوانی دفاتر اهل حرف توپقاپی سرای سده دهم، مبین حضور فعال هنرمندان کتاب‌آرای ایرانی به خصوص نقاشان در توسعه و رونق کارگاه‌های هنر عثمانی و جایگاه ویژه ایشان در دربار استانبول است.

مقایسه اطلاعات دفاتر اهل حرف ۱۵۱۳ و ۹۱۹/۱۵۲۶ و ۹۳۲ که اولی پیش از واقعه چالدران و دومی پس از آن به ثبت رسیده‌اند، تفاوت فاحشی را در بین تنوع مشاغل و تعداد هنرمندان دو سند به نمایش می‌گذارد. دفتر اهل حرف ۹۳۲ گویای حضور هنرمندان مهاجر ایرانی و نقش آن‌ها در توسعه مشاغل اهل حرف توپقاپی سرای است.

با استناد به مدارک موجود، این نکته مسلم می‌شود که دفاتر اهل حرف عثمانی اسامی همه هنرمندان فعال توپقاپی سرای را در اختیار نمی‌گذارند. مزید بر اینکه در دفاتر اهل حرف، برخی از اسامی هنرمندان ایرانی با پسوند رومی معرفی شده‌اند؛ که احتمال تعلق برخی از هنرمندان ناشناخته با پسوند رومی را به ایران قوت می‌بخشد. بنابراین قطعاً هنرمندان ایرانی دیگری نیز در دربار استانبول وجود داشته‌اند که اکنون اطلاعاتی در خصوص شناسایی آن‌ها وجود ندارد.

تقریباً همه هنرمندان ایرانی با سمت استادکار در کارگاه‌های توپقاپی سرای فعالیت داشته‌اند و تا نیمه سده دهم سمت سربلوکی جماعت هنرمندان نقاش در اغلب دفاتر اهل حرف بر عهده ایشان بوده است.

در نیمه نخست سده دهم، نقاشان ایرانی بیشترین اعضای نقاشخانه دربار عثمانی را تشکیل می‌داده‌اند و این میزان در ربع سوم سده، با تعداد اعضای نقاشان ترک برابری می‌کرده است. کاهش یکباره اسامی هنرمندان ایرانی در دفاتر اهل حرف توپقاپی سرای از نیمه سده دهم به بعد، بیانگر تاثیر جریان ملی‌گرایی دولت عثمانی و پایین آمدن میزان جذب هنرمندان ایرانی در دربار عثمانی است.

نقاشان ایرانی و نقاشان هنرآموخته ایران، بالاترین میانگین مقرری را نه تنها در نیمه نخست سده دهم، بلکه در طول سده دهم نیز به خود اختصاص می‌داده‌اند.

فهرست تصاویر

۱. تصویر ۱. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۱۹/۱۵۱۳.
۲. تصویر ۲. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۳۲/۱۵۲۶.
۳. تصویر ۳. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۵۲/۱۵۴۵.
۴. تصویر ۴. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۳/۱۵۵۶.
۵. تصویر ۵. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۵/۱۵۵۸.
۶. تصویر ۶. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۶۶/۱۵۵۹.
۷. تصویر ۷. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۷۱/۱۵۶۵.
۸. تصویر ۸. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۷۲/۱۵۶۶.
۹. تصویر ۹. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۹۷/۱۵۸۸.
۱۰. تصویر ۱۰. بخشی از دفتر اهل حرف ۱۰۰۰/۱۵۹۱.
۱۱. تصویر ۱۱. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۳۲/۱۵۲۶.
۱۲. تصویر ۱۲. بخشی از دفتر اهل حرف ۹۵۲/۱۵۴۵.

فهرست منابع

۲. آژند، یعقوب، تاثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکل‌گیری و گسترش مکتب استانبول، مجله پردیس هنرهای زیبا؛ دانشگاه تهران، شماره ۴۱، بهار ۱۳۸۹، صص ۳۸-۳۳.
۳. اصفهانی، میرزا حبیب، تذکره خط و خطاطان شامل خطاطان، نقاشان، مذهبیان و قاطعان و جلدسازان ایرانی و عثمانی، بانضمام کلام الملوک، رحیم چاوش اکبری، انتشارات کتابخانه مستوفی، تهران، ۱۳۶۹.
۴. پورگشتال، هامر، تاریخ امپراتوری عثمانی، میرزا زکی علی آبادی، به اهتمام جمشید کیان فر، انتشارات زرین، تهران، ۱۳۶۷.
۵. جکسون، پیترو و لورنس لاکهارت، تاریخ ایران کمبریج دوره صفوی، تیمور قادری، جلد ششم، انتشارات مهتاب، تهران، ۱۳۸۷.
۶. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، به کوشش غلامرضا ستوده؛ ایرج مهرکی؛ اکرم سلطانی و جعفر شهیدی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
۷. عالی افندی، مصطفی، مناقب هنروران، توفیق ه. سبحانی، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۶۹.
۸. مظاهری، مهرانگیز، روابط فرهنگی ایران و ترکیه از سده ۱۱ تا ۱۵ (۱۷۱۵)، سمپوزیوم روابط ترک-ایران از گذشته تا امروز ۲۶-۲۵ آذر ۱۳۸۱-قونیه، بنیاد عالی فرهنگ و زبان و تاریخ آتاتورک، نشریات بنیاد تاریخ ترک، شماره ۱۱، آنکارا، ۱۳۸۲، صص ۱۲۸-۱۰۹.
9. Atasoy, Nurhan & Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, Translated by Esin Atıl, Publications of the R.C.D. Cultural Institute, Istanbul, 1974.
10. Atıl, Esin, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, National Gallery of Art, Washington & Harry N. Abrams, Inc., New York, 1987.
11. _____, *Ehl-i Hiref, Topkapi Saray, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*, İstanbul.
12. Meriç, Rıfık Melül, *Türk Nakış Sanatı Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, Ankara, 1953.
13. Necipoğlu, Gülru, *A Kanun for the State, A Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture*; in Soliman le Magnifique et son Temps, ed. G. Veinstein, Paris, 1992, pp.195-216.
14. Uluç, Lale, *The Common Timurid Heritage of the Three Capital of Islamic Arts*, in Istanbul, Isfahan, Delhi; 3 Capitals of Islamic Art, Masterpieces Museum, 2008, pp.39-53.
15. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) defter, Belgeler 11/15*, 1986, pp. 23-76.
16. Voltar Yıldırım, Aysin, *An Accomplished Artist of the Book at the Ottoman Court: 1515-1530*, in M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı / 65th Birthday Festschrift, ed. Irvin C. Schick, Sabancı University, Istanbul, 2000, pp. 603-616.
17. Voltar Yıldırım, Aysin, *A 1498-99 Khusraw va Shirin: Turning the Pages of an Ottoman Illustrated Manuscript*, *Muqarnas XXII*, 2005, pp. 95-109.
18. Voltar Yıldırım, Aysin, *Following the Path of a Nakkash from the Akkoyunlu to the Ottoman Court*, *Artibus Asiae*, no.67, 2007, pp. 147-172.